

EGY ELMÉLETEN KÍVÜLI ELMÉLET ? (Az európai társadalomfejlődés és az ázsiai termelési mód)

Az Ázsiai Termelési Mód (ÁTM) problematikája még mindig a társadalomelmélet és történetfilozófia, illetve a marxizmus „belügye”. A szaktörténetírás módszertanának és középszintű elméletének képviselői – idegenkedve a téma ideológiai és aktuálpolitikai felhangjaitól – kevés kivételtől eltekintve nem foglalnak állást ez ügyben.

Mielőtt a konkrét kritikai észrevételeimet közreadom, megjegyzem, hogy számomra kibékíthetőnek látszik mindkét fél alapállása: Berend módszertani alapokon támadja az ÁTM Európa-centrikus elméletét, míg Telek egy európeér kultúrkritika szellemében száll szembe evvel.

Az ÁTM eddigi interpretációi – állítom Berend Nórával egyetértve – (beleértve Tókei Ferencét is) többnyire alkalmatlanok az egyes konkrét társadalmak változásának (fejlődésének), dinamikájának valóságához, tényszerű feltárására. A nem-európai társadalmak beleyőmőszölése az „ázsiai” társadalmak egydimenziós („nem-európai”) és – ezen elméleti-fogalmi szegénység folytán – pejoratív fogalmába, szinte elmos mindennemű különbséget az egyes kultúrák, civilizációk között.¹ Ezáltal eltűnik a vizsgált társadalmak sajátossága, önértéke² (sőt, ha úgy tetszik: megismételhetetlensége), ami – tegyük hozzá – egyben alapot teremt a „magasabbrendű” európai civilizáció regresszív hatásainak (pl. politikai és kulturális imperializmus, ökológiai és fegyverkezési robbanásveszély, a személyiség és közösségek hanyatlása stb.) elméleti és ideológiai legitimálásához.

Másrészt viszont szimpatikusnak találok Telek kultúrkritikáját, mert az általa felvállalt marxista értékelméletet, illetve magát a marxizmust visszahelyezi eredeti bölcsőjébe és foglalatába, az európai civilizáció élet- és értékvilágába (ld. az egyén emancipálódása).³

Berend Nóra fogalmilag nem támasztja alá kellőképpen a „feudalizmus” létének (és az ÁTM nem-létének) bizonyítását Japánban. Amit leír, az inkább az „ázsiai” társadalmak „feudalizálódása”, melynek során a feudális társadalmi viszonyok bizonyos jellemzői megjelennek, még ha torzultan is. Telek joggal mutat rá, hogy az ázsiai faluközösségek megléte esetén a társadalom alapviszonyai nem tekinthetők feudálisnak. Érthetetlen viszont, hogy a japán feudalisztikus viszonyokat miért a kifejlett európai feudalizmusra apellálva vonja kétségbe. Amennyiben ugyanis a feudalizálódás ázsiai talajon indul meg, és nem hatja át a társadalom egészét, akkor logikus, hogy az „ázsiaiságnak” továbbra is domináns elemként kell rányomni a bélyegét a társadalomra. Eredete, „genetikus” jellemzői folytán az ilyen állapotot nyugodtan nevezhetjük „ázsiai feudalizmus”-nak, feltéve ha az „ázsiai” jelzőt nem csupán földrajzi értelemben, hanem az ÁTM „túlsúlyos” szerepének kifejezésére használjuk. A feudalizálódás tényét tehát nem eliminálhatjuk azzal, hogy nem alakult ki kifejlett feudális társadalom (lásd Telek), de a feudalisztikus viszonyok megléte nem indokolja azt sem, hogy nemes egyszerűséggel „feudális” társadalomról beszéljünk (lásd Berend).

Telek ázsiaisággal szembeni túlzott idegenkedése és merev Európa-pártisága másrészt azért érthetetlen, mert Marx – akire hivatkozik – „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakai” közé sorolja az „ázsiai” társadalmakat (MEM 13, 7. old.), míg Telek csak az antikvitástól eredezteti a „progresszív” (európai) társadalomfejlődést.

Meggondolandó az is, hogy Marx – igaz csak pár sorban – a Tókében feudálisnak írja le a középkori Japánt.⁴ Ez különösen azért érdekes, mert Wittman Tibor

egyetemes történet jegyzetében ebből konstruált egy gigantikus „japán feudalizmus”-képet.⁵ Érdeemes felidézni a japán feudalizmus marxi metszetét: „Japán, tisztán hűbéri tulajdonszervezetével és fejlett kisparaszti gazdaságával, sokkal hívebb képét nyújtja az európai középkornak, mint valamennyi, többnyire kispolgári előítéletek sugallta történelemkönyvünk”!

Túlfeszítettnek tartom Teleknek a „progresszivitás” kritériumainak szubjektív jellegére vonatkozó felfogását. A marxista „értékválasztás” valóban nem tagadja a „választás” szubjektív jellegét, de mindenképp igyekszik azt objektív folyamatokra visszavezetni (lásd pl. egyén és nem viszonya, termelőerők fejlettsége stb.). Az egyes társadalmak konkrét dinamikáját ezért nem pusztán „értékszempont” szerint és ideologizált modellekhez viszonyítva „értékeli”, hanem a haladás (konkrét!) kritériumát a vizsgált társadalom önfejlődéséből vezeti le! Egy konkrét társadalom fejlődésének jellege, üteme, a társadalom struktúrája ugyanis nem választhatók le a meghatározott történelmi körülmények, tehát a „genetikus” viszonylatok determinációiról. Márpedig egy társadalom fejlődési lehetősége nem a kutató eszméiből (értékeiből és értékválasztásából) táplálkozó „Sollen”-ből, hanem önnön fejlődéséből bomlik ki. Ezzel Telek is tisztában lehet, hiszen éppen az ázsiai faluközösségek megléte és azok determináló ereje miatt kérdőjelezi meg a „japán feudalizmus” elméletét. De ha egy társadalom történelmi korlátait a tényszerűen fennállóban leli meg, akkor a haladás kritériumainak, mércéjének a tényszerűen fennállóhoz kell kötődniük.⁶

Logikailag ellentmondásosnak tartom, hogy Telek szerint a középkori Japánban a faluközösségi viszonyok az alapviszonyok, ugyanakkor a társadalom uralkodó vonásainak a hatalmi-despotikus viszonylatokat tartja. Vagy ezt, vagy azt kell kiemelnünk, mert a kettő csak megalapozott indoklással állítható egymás mellé, bár ekkor tartózkodnunk kell az „alap” és „uralkodó” jelzők önmagukban semmitmondó használatától. (A faluközösségekre ráépülő hatalmi-despotikus szerveződést tekintsük – logikusan – „felépvizonyoknak”?) Ez az ellentmondás – véleményem szerint – éppen az önfejlődés nyújtotta lehetőségek, ill. magának az önfejlődésnek az alábecsülésével magyarázható. Az ÁTM társadalmában ugyanis a formációváltás – feltéve ha ez a váltás szerves folyamatok eredménye – döntően „felülről”, a „rendszer” (társadalomszervezés és -integráció) szintjén indul meg.⁷ Az ÁTM különös variánsai, az ázsiai-despotikus rendszerek hatalmi-politikai szerveződései és hatalmi viszonyai nagy hasonlóságot vagy akár egyezést is mutathatnak más formációkéval. A feudalizálódás is inkább e téren indul meg, s Berend is e nyomon követi a feudalizmust Japánban, de az, hogy semmibe veszi a faluközösségek létét, bizonytalanná teszi koncepcióját. Telek éppen ezt kritizálja, anélkül azonban, hogy az ÁTM különös típusainak, az ázsiai-despotikus rendszerű társadalmak formációváltásának sajátosságaira (legalábbis e problematika létre) akárcsak utalna is!

Figyelemre méltónak tartom, hogy Telek a feudalizmust egy tágabb evolúciós folyamat részeként, sőt csak ennek részeként definiálja. Nála a feudalizmus az antikvitástól a kapitalizmusig zajló egységes fejlődés (al)formációja. Ezt – az ún. „európai típusú fejlődést” – végső soron magam is elfogadom. Kételyeim vannak azonban afelől, hogy a feudalizmust definiálhatjuk-e úgy, mint kizárólag összekötő láncszemet, a kapitalizmus előkészítését, tehát mint a történelemben betöltött „progresszív” folyamatot. Telek itt újabb ellentmondásba keveredik, mert míg a „láncszem” verziója a feudalizmus létét teszi kétségessé Japánban, addig a „progresszivitás” csak az esetleg mégis létező japán feudalizmus progresszív szerepét. Telek súlyos módszertani hibát vét! Nem választja el a vizsgált tárgy logikai struktúrájának feltárását – melynek során magának a tárgynak a sajátosságait ismerjük meg – attól a funkciótól (szereptől), melyet a tárgy egy rajta kívül álló folyamatban tölt be! Igaz, Telek megkísérel egyfajta logikai analízist (lásd a feudalizmus „attribútumai”), de a logikai szerkezetet magából a funkcióból vezeti le.

Tehát a feudalizmus specifikumait a feudalizmusnak az európai társadalomfejlődésben betöltött szerepe szerint magyarázza. Az értékek „szubjektív választása” folytán ez az eljárás jogosult lehet, de semmiképpen sem Marxra hivatkozva: Marx nem szűkíti le formációelméletét az európai típusú fejlődésre. Már csak azért sem, mert az „ázsiai” („nem-európai”) társadalmak és az ÁTM elméletek formáción-, tehát egyben elméleten kívülé válnának!⁶

A marxista történetfilozófia szerint a feudális viszonyok önmagukban nem jelentenek feudalizmust, csak akkor, ha dominánsak egy társadalmon belül. A „feudalizmus” absztrakcióját térben és időben viszonylag jól behatárolható konkrét társadalmak közös jellemzőiből nyerjük az általánosítás útján. Az így kapott „formáció”, mint modell, ezután alkalmas más társadalmak (pl. a középkori Japán) feudális jellegének vizsgálatára. A modellül szolgáló társadalmakat azonban a maguk totalitásában kell szemlélnünk, önértéküket (magábanvalóságukat) vizsgálva. A totalitás elve alapján, Telekkel ellentétben, a hierarchikus-hűbéri viszonyokat a feudalizmus fogalmának teljes értékű, nem pedig akcidentális (kiegészítő) jellegű elemének tartom. Az „európai típusú társadalomfejlődés” tehát tárgyalható a marxi formációelmélet keretein belül vagy ahhoz kapcsolódóan, de attól minőségileg különböző problematika – az ÁTM és az ázsiai despotizmus kérdéséhez hasonlóan. Evolúcióról lévén szó, az eredendően absztraktabb formációelmélet önmagában elégtelen a civilizációs „stafétabotok” kutatásához, az egyes konkrét társadalmak, ill. ezek civilizációs vívmányai egymásra épülésének vizsgálatához (ami egy fejlődéselmélet feladata), tehát egy organikus folyamat feltárásához. Az „európai típusú társadalomfejlődés”, mint – végső soron – szociokulturális evolúció, Teleknél egybemosódik a szociokulturális síkra (érintkezési viszonyok, ethosz, mindennapi kultúra stb.) ráépülő, azt „megerőszkoló” és a társadalmi egyenlőtlenségeket reprodukáló uralmi, kizsákmányolási, elosztási (összességében: integrációs) viszonyokkal, tehát a rendszer síkjával, ami emiatt nála a feudalizmus egy igencsak egyéni felfogásához vezetett.

Telek az általa a görög antikvitástól a kapitalizmusig tárgyalt „európai típusú társadalomfejlődés”-t – mint már jeleztem – egy egységes és az alformációkra (pl. feudalizmus) bontás ellenére tagolatlan, azaz lineáris evolúciós folyamatként tárgyalja. A feudális társadalmi viszonyokat ezen evolúció (az európai modernizáció polgárosodási folyamata) szerves részeként értékeli. Ebből kifolyólag feudalizmusképe Berend Nóráéhoz és az általa jellemzett „ázsiai” társadalmakhoz képest valóságos, de olyan momentumokat tartalmaz, amit tarthatatlannak tartok.

1. Egyetértek azzal, hogy a jogviszonyt mint társadalmi szabályozó (integrációs) elvet az „európai típusú társadalomfejlődés” lényegének (tehát evolúciós-modernizációs értéknek) és a feudalizmus progresszív elemének tartja. Meghökkenítő azonban az, hogy a feudális viszonyokat „egyenlőségi”, „mellérendeltségi” viszonyokként ábrázolja, sőt a jogra vonatkozóan valamifajta általános társadalmi „közmegegyezést” tételez fel. (A feudális korporációk egyenlőségi és mellérendeltségi viszonyaira nem szerencsés hivatkozni, mert e viszonyokkal az ázsiai faluközösségek is rendelkeznek.)

A hűbéri (senior-vazallus) viszony – tudtommal – nem szerződéses, hanem reciprocitáson, azaz kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló hatalmi-alávetettségi viszony. (Itt valószínűleg fogalomzavarról van szó, mert Telek egy helyen maga is viszonyosságról beszél!) Tartalma szerint a hűbéri viszony adományok, ill. érdemek és szolgálatok kölcsönös, de egyenlőtlen hierarchiája és cseréje, még ha szabályozó elve jogviszony is.

Köztudomású, hogy a privilégiumok és partikuláris autonómiák feudális világa a jogok egyenlőtlen elosztására épül. Az pedig, hogy nemcsak törvények és köteleességek, de jogok is vannak (ami alapján az „ázsiai” társadalmakkal szembeállítható!), sőt ezek társadalmi méretekben oszlanak el, ezen a tényen nem változtat. A feudális

társadalomra inkább az igazság- és erkölcsi tudat, a szokásjog (tehát az egyén magatartását és a társadalmi együttélést szabályozó normatívák), továbbá a jogi normák és a jogeszmé jellemző, semmint az antik és modern polgári világ személyes jogokat tartalmazó kodifikált joga. (Telek az ógermán viszonyokat túlzottan rávetíti a feudális társadalomra.)

Közmegegyezésről azért sem beszélhetünk, mert a jogok és törvények forrása nem a nép. Az alattvaló tömeg, a köznép legfeljebb „beleegyezik” a törvényekre, de még a konszenzus(?) letéteményesei is az uralkodó osztály privilegizált elitjei. A jog, mint az uralkodó társadalomszervező elv, lehet társadalmilag elfogadott, de korántsem „közmegegyezés eredménye” (132. old.), pláne nem a feudalizmusban: itt mintha az ópolgári szerződéselméletek köszönének vissza!

Mindennemű egyenlőséghez, mellérendeltséghez és főleg a közmegegyezéshez, szuverén akaratképzés és a csak azután következő egyetértés szükségeltetik. A feudalizmusra viszont a „kapott” jog iránti engedelmesség és hűség jellemző. Az egyének jogi egyenlőtlensége folytán meghatározóak a jogi státusz, a jogok szerzéséből és a jogokkal való felruházásból származó privilégiumok, tehát előbb-utóbb – s ez szinte közhely – az osztályviszonyok rendi viszonyokként való megjelenése. Egyszerűen nem igaz tehát, hogy a hűbéri lánc „jogilag egyenlő”(!) feleket tételez fel (133. oldal)!

Az antikvitáshoz képest a feudalizmus azért is visszaesés, mert azon kívül, hogy a jog forrása transzcendens (isteni eredetű) vagy az uralkodó akaratából származó, nagyon is létezik a földesúr joghatósága és követelési „joga” (szolgáltatás) a jobbágyságot felett, ami a jogok egyenlőtlen elosztása mellett elejét veszi annak, hogy közjogról, s ezen keresztül jogilag egyenlő polgárról beszéljünk.⁹

2. Elégtelennek éreztem azt, hogy Telek az individualizációs folyamatot (az egyének a közösséggel szembeni emancipálódását) kizárólag a tulajdonviszonyokból, a tulajdonjogból, valamint a magántulajdonból származtatja.

Igaz ugyan, hogy ahhoz, hogy az egyén polgár, azaz magánjogi személy lehessen, szükség volt a magántulajdonhoz való jogra (elsősorban azért, mert jogi státuszának ez a tulajdonjogi garanciája), de az egyén személyi (individuális) lét- és cselekvési szabadságát a pénzgazdálkodás teremti meg valójában.¹⁰ Ahogy a magánérdek és a pénz válik az alapvető társadalomszervező elvé, a társadalmi méretű kölcsönös függőség, a sokkalta több személytől, s főleg a dologi feltételektől való függőség lesz mérvadó, szemben a feudális világ, pontosabban a feudális naturálgazdálkodás interperszonális személyi függőségi viszonyaival. A feudális-hűbéri függés személyi kötelezettségekkel jár, mert az egyén tevékenységét, termelését a kizsákmányolás során elsajátítandó tárgy (termékszolgáltatás), az erre irányuló kötelezettség (szolgaság, alattvalói helyzet) és esetleg az „úr” szabad megválasztásának lehetetlensége (röghöz kötés) szabja meg.

Tehát míg a pénzgazdálkodás a szükségletek egyre bonyolultabbá válásával és a (szükségletkielégítő) képességek specializálódásával a társadalom egészétől való függést és személyi függetlenséget tesz lehetővé – a magánérdek és a pénz kapcsolatrendszerébe ágyazva így a társadalmi viszonyokat –, addig a naturálgazdálkodás csak az egyébként is szűkkörű személyes kapcsolatokat mint alattvalói függőségeket tudja fenntartani.

A magántulajdon „garanciális” jellege mellett és ellenére a magánjogi viszonyok történelmi „karrierjében”, a polgárság kialakulásában és általában a magánegyen evolútív értékű színre lépésében a pénzgazdálkodás a földmagántulajdonnál sokkalta nagyobb szerepet játszik, hiszen ez utóbbi (feudum!) uralkodóvá válását megelőzi (megelőzheti) a javak, ingóságok magántulajdona és nem utolsó sorban azok olyan adás-vétele, amely jogi, mégpedig magánjogi szabályozást igényel.

A magántulajdon léte önmagában egyébként sem biztosíték a (jogi) viszonyok feltétlen érvényesüléséhez. A feudalizmus „klasszikus” időszakában éppenséggel nem a tulajdon(jog) „tisztelete” tűnik szembe (lásd rablások, fosztogatások, háborúskodások): a jogi helyzet, a tulajdon jogi védelmének a tulajdonosok összessége általi szavatolása (ami már eleve szűkebb ahhoz, hogy közmegegyezésről beszélhessünk!) helyett a tulajdon szerzésében és megvédésében a tulajdonosok hatalmi-katonai ereje volt döntő. Azokkal értek egyet, akik a feudális (föld)tulajdon lényegét a hatalmi-alávetettségi, hűbéri viszonyban látják, még akkor is, ha ez a helyzet jogilag szentesítődik és szabályozódik is. Ezért Telek azon igyekezete, hogy a feudális tulajdonviszonyokat Berend Nóránál árnyaltabban ábrázolja, igazából nem ér(het)i el célját, mert ő is csak a modern polgári tulajdonhoz viszonyítva végez elemzést (lásd a feudális tulajdon „korlátozottsága”).

3. Telek az „ázsiaiág” vonásának tartja többek között a patriarchizmust is. Bizonyára ő is és mások is tiltakozni fognak, de én a patriarchális viszonyokat és a (leginkább „ázsiaiak” tartott) redisztribúciót – bizonyos értelemben – az európai feudalizmus sajátosságának is tartom. Az alattvaló jobbágyság kizsákmányolásából származó javak és jövedelmek ugyanis elosztásra kerülnek a hűbérúr patriarchális szerveződésű kíséretén és az uralkodó osztály hűbéri láncolatán belül, az adományozás és ajándékozás formájában.

Végül néhány apróbb észrevétel. Mit értsünk azon a megállapításon, hogy a feudális korporációk „az antiknál magasabb szintű individualitás” hordozói voltak (132. old.)!? Tudtommal – hogy csak egy példát említsek – a reneszánsz éppen az antik eszményekhez való visszanyúlással igyekezett túllépni a feudalizmus individualitás-ellenes viszonyain. Arról nem is beszélve, hogy a korporációk a maguk standard érték- és normarendszerével és egyenlőségeszményével az individualitás megnyomorítói voltak. Olyannyira, hogy a „személyiség autonómiájáról” még viszonylagosan sem beszélhetünk. A közösségekben inkább a személyiséget uniformizáló konformitáselv érvényesült. (És ne felejtsük el a keresztény univerzalizmus egyén fölötti eszméjét sem!)

A szociológiai gondolkodás számára evidencia: a korporáció olyan szervezeti forma, mely tudat- és viselkedésszabályai révén ellentmondásban áll az individualizmussal – tehát a polgári egyén Telek által olyannyira hangsúlyozott elvével is. Telek állítása tarthatatlan, de legalábbis bizonyításra szorul.

Telek az európai típusú társadalomfejlődést leszűkíti magára az európai fejlődésre, ezért erőszakolt a görög antikvitás kezdet kezdeként való beállítása. A Telek által hivatkozásként említett irodalmat átnézve ennek abban látom az okát, hogy a „történefilozófia” hanyagul kezeli a „szaktörténetírás” kutatási eredményeit. Ráadásul, ha Telek alaposabban olvasta volna el az egyébként ÁTM-teoretikus Ágh Attila művét,¹¹ akkor találkozott volna egy olyan kísérlettel, mely a kései sumer fejlődést – korlátait is mérlegelve – az európai típusba sorolja. Ehhez magam azt fűzném hozzá, hogy a „szaktörténetész” Komoróczy Géza még Ágh Attilánál is radikálisabban és ráadásul konkrét történeti anyagokra bizonyítja azt, hogy Sumer meghaladta az ÁTM fejlettségi szintjét! Sajnálatos, hogy Komoróczy cikkét¹² már nem találtam a Telek-cikk jegyzetei között. Ugyancsak sajnálatos, hogy az ÁTM elméletének hívei – köztük Tőkei is – kevés kivételtől eltekintve (pl. Ágh) figyelmen kívül hagyják a Sumer (mezopotámiai) fejlődés sajátosságait.

A japán, ill. általában az „ázsiai” fejlődés sajátosságaként említi Telek a fejlődés ciklikus jellegét. Minthogy nem vagyok a téma szakavatott kutatója, ellenvéleményemet kínai példával vagyok kénytelen alátámasztani: „a ciklikusság a fejlődés ütemének lefékezése ellenére sem zárja ki, hogy a ciklusok egyre magasabb szinten ismétlődjenek”.¹³ S ez akkor sem lebecsülendő, ha a ciklikus fejlődés mégsem ér el ideális végkifejletet, „új típusú struktúra létrejöttét” nem eredményezi, mint azt Telek megjegyzi (134. old.).

Zárógondolatként az ÁTM elméletét elfogadó, de annak eddigi (szokásos) értelmezésével és felhasználásával elégedetlen Polonyi Péter kételyeit idézem.

Az ÁTM koncepciója – mivel „a történetfilozófiai, társadalomfejlődési koncepciók megmerevedtek” – „olyan mértékben elkötelezte magát a kínai stagnálás mellett, hogy nem vállalkozott olyan kutatásra, amely ezt megkérdőjelezte volna.” Az eredmény: „a stagnálás valamiféle abszolutizálása”, „a permanens kínai stagnálás ... általánosan meghonosodott képe.”¹⁴

Azt mondtam, a két fél álláspontja kibékíthető. Azért, mert a változtatás- és cselekvésvívó európai marxizmus nem kerülheti meg – ahogyan azt vulgáris és sztalinizált válfajai teszik – a változtatandó és értelmezendő társadalmak létének, ill. a partikuláris és egyszeri lét lokális életvilágainak megértését. Márpedig a hiányelméletek Európa-centrizmusa, tehát „az a fajta Európából való nézés, amely a kínai fejlődés általános képét nem magából a kínai fejlődésből akarja kialakítani, hanem tulajdonképpen az európai fejlődés képének Kínára vetítésével kívánja megoldani a problémát, ... helytelen kiindulópontot választ.”¹⁵

LÖFFLER TIBOR

Jegyzetek

1. Berend éppen emiatt, tehát módszertani okok miatt vallja, hogy „az ázsiai, vagy valami meghatározatlan, bizonytalan kategória része lesz.” Telek ellenben úgy állítja be, mintha Berend a (mellesleg absztrakt és bizonytalan) „progresszív” jellegük elvitatása miatt féltene az ázsiai társadalmakat.
2. Úgy tűnik számomra, mintha Telek az ön- vagy egyenértékűség kérdését a „progresszivitás” kérdéseként értelmezné. Talán ennek tudható be olyan kifejezések használata, mint pl. a „haladó kategória”(?) (134. old.)
3. Így jelenhet meg a sztalinizmus mint a marxizmus „ázsiaivá” tétele, az ázsiai-despotikus struktúrákhoz idomítása, melynek természetes ellenpólusa a „nyugati”, európai szociáldemokratizmus és eurokommunizmus.
4. Karl Marx: A Tőke I. kötet. Bp., 1973. 672. oldal.
5. Wittman Tibor: Egyetemes történet. Jegyzet. Tankönyvkiadó, 1975. 222. oldal.
6. Csupán az érthetőség kedvéért (s a marxista metodológiánál maradva) jegyzem meg, hogy ehhez hasonlóan a kapitalizmus marxi alternatívája – legalábbis szándéka szerint – nem a kommunizmus eszméjéből, idealizált modelljéből konstruálódott (mint az „utópikus” szocializmus esetében), hanem a tényszerűen fennálló tőkés rend valóságos ellentmondásaiból („tudományos” szocializmus.)
7. Lásd erre: Pászka Imre „Struktúrák és közösségek” című könyvét (Kriterion, Bukarest, 1984) és annak ismertetését (Aetas, 1986/1-2.)
8. Tisztázásra szorul szerintem, hogy mennyiben beszélhetünk marxi „formációelméletről”, s mennyiben „fejlődéselméletről”. A kettő nem annyira szinonimája egymásnak, mint ahogy az Telek hozzászólásából kitűnik.
9. Azért érdemes „rendszer” és „társadalom” kettősségében gondolkodni, mert a polgárosodás európai evolúciója a középkor folyamán a feudális rendszeren kívül, a feudális rendszer által uralt társadalomban ment végbe, a feudális rendszer ellenében. Nagy óvatosságot kíván tehát a civil társadalmi sajátosságokat a definiálás során bevonni a feudalizmus fogalmába.
10. A magántulajdon és pénzgazdálkodás immáron klasszikus ellentéte a marxizmus történetében bizonyos fókig Engels munkásságára vezethető vissza. Engelsnél, aki az európai történelem és civilizáció alapzatát az osztálytagozódás és államiság keretein belül kutatta, „a viszonyoknak a magántulajdonra való helyzettségéből adódik Európa különleges helyzete a történelemben”, ezért „a munkamegosztás elvileg központi jelentőségű mozzanatait végül is háttérbe szorította a konkrét kifejtésben a magántulajdon életrajza.” (Ágh Attila: Az őstörténet aktualitása. Kossuth Kk., 1973. 279. és 281. oldal) Engels módszertani eljárása a későbbiek során az európai civilizáció olyan felfogásához vezetett, amelyben a magántulajdonnak már szinte kizárólagos szerep jutott. Hasonló megoldást látok Telek elgondolásában is. Meg kell jegyezni még, hogy a középkori Japán

feudálisnak tartó Marx – mint az már az előző Tőke-idézetből is kiderült – nem a tulajdonviszonyok, hanem a pénzgazdálkodás felől értelmezte a korabeli Japán történelmi sajátosságait: „az Európa által rákényszerített külkereskedelem Japánban maga után vonja azt, hogy a természetbeni járadékot pénzáradékká változtatják.” (id. mű. 135-136. oldal.)

11. Ágh Attila: A történelem kérdőjelei. Magvető Kk., 1974.
12. Komoróczy Géza: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. (Az MTA II. osztályának közleményei. 1975/1.)
13. Polonyi Péter: Kína történelme új megvilágításban. Szociológia 1974/4. (Lásd még Simon Róbert: Marx, néhány marxista irányzat és az orientalisztika történelemfelfogása a Közel-Keletről. Magyar Filozófiai Szemle. 1980/5. Hahn István: Az elméleti általánosítás határai. Magyar Filozófiai Szemle. 1976/4.)
14. u.o.
15. u.o.